

ÇINARƏ ABDULLAYEVA
AR Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Lermantov 74
Azərbaycan Dillər Universiteti
c.v.abdullayeva@mail.ru

MÜXTƏLİFSISTEMLI DİLLƏRDƏ KAUZATİV FEİLLƏRƏ XAS OLAN XÜSUSİYYƏTLƏR

Xülasə

Məqalədə ingilis, Azərbaycan və rus dillərində kauzativ feillərə xas olan xüsusiyyətlərdən danışılır. Kauzativlik bilavasitə feillə bağlı olan bir linqvistik hadisədir. Feil obyektiv reallığın, həmçinin cisim və hadisələrin arasındakı əlaqələrin ifadə olunmasında mühüm rol oynayır. Kauzativ feillər feillərin semantik təsnifatında xüsusi bir yer tutur. Kauzal seması olan əksər feillər təsirli feillərdir. Lakin bütün təsirli feillər kauzativ feillər kimi işləmə bilmir. İnsanın daxili vəziyyətini göstərdiyi üçün hiss, təfəkkür və nitq feilləri kauzativ feillər kimi işləmə bilmir. Təsirli kauzativ feillərdən fərqli olaraq qeyri-kauzativ təsirli feillər obyektə təsir etsə də onun nə keyfiyyətini, nə də vəziyyətini dəyişmir. Kauzativlik dilin qrammatik quruluşundan asılı olmayaraq subyekt-hərəkət-obyekt əlaqəsi zəmnində formalaşır. İfadə etdikləri məna baxımından kauzativ feilləri iki əsas qrupa bölmək olar: a) köməkçi feil kimi işləyən kauzativ feillər (*make, məcbur etmək, заставить*); b) əsl kauzativ təsirli feillər (*break, sındırmaq, сломать*). Dilin qrammatik quruluşundan asılı olaraq kauzativlik müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. Azərbaycan dilində kauzativlik əsasən morfoloji yolla öz təzahürünü tapır. İngilis dilində kauzativliyin morfoloji yolla sistemli ifadəsi yoxdur, əsas ağırlıq analitik vasitələrin üzərinə düşür. Rus dilində isə kauzativlik qismən morfoloji, qismən də sintaktik yolla öz ifadəsini tapır. Kauzativ feillər digər feillərdən aşağıdakı semantik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir: a) *təsir seması*; b) *obyektə qarşı yönəlmə*; c) *səbəb-nəticə seması*.

Açar sözlər: *feil, kauzativ təsirli feil, kauzativlik, subyekt-obyekt əlaqəsi, məna*

Feil nitq hissələri sistemində özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Ona görə ki, feil ən çox qrammatik kateqoriyalara malik olan nitq hissəsidir. Feillə bağlı istənilən mövzu öz əhatə dairəsinə görə mühüm və nəzərə çarpan əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bunun nəticəsidir ki, əksər dillərdə feilin zaman, tərz, növ, şəxs-kəmiyyət, sıra kateqoriyaları bu və ya digər şəkildə öz təzahürünü tapır. Mübaligəsiz qeyd etmək olar ki, göstərilən feil kateqoriyalarının mahiyyətinin açılmasında hələ də dilçilər arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Eyni sözləri biz feillərin semantik təsnifatı haqqında söylənən fikirlərə də şamil edə bilərik. Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında feillərin semantik təhlilinə dair aparılan tədqiqatlardan hiss olur ki, feillərin semantik təsnifatını da tamamlanmış hesab etmək olmaz.

Semantik təsnifatdan danışarkən ilk növbədə feilin əsas məna daşıyan əlamətlərdən biri olan kauzativlik mənası diqqəti cəlb edir. Baxmayaraq ki, kauzativlik bir fəlsəfi-məntiqi kateqoriya kimi uzun müddətdir ki, tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir, lakin dilçilikdə bu məsələ ilə bağlı tədqiqatlar keçən əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq geniş vüsət alır. Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusən rus dili materialı əsasında bu sahəyə dair aparılan tədqiqatlar daha çox diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda qərb dilçiliyində də kauzativliklə bağlı tədqiqatlar meydana gəlir.

Azərbaycan dilçiliyində, o cümlədən türkologiyada kauzativlik ayrıca bir tədqiqat sahəsi kimi yox, ancaq feilin icbar növü baxımından araşdırılır [2, s.205-208]. Deməli, hər bir halda kauzativlik istər-istəməz feillə bilavasitə bağlı olan bir linqvistik hadisədir. Bu da təsadüfi deyil,

ona görə ki, obyektiv reallığın, həmçinin cisim və hadisələrin arasındakı əlaqələrin ifadə olunmasında feil bir nitq hissəsi kimi mühüm rol oynayır, şəxslə əşya arasındakı münasibətlərin üzə çıxarılmasında əsas vasitə kimi çıxış edir.

Məhz bunun nəticəsidir ki, ümumi dilçilikdə belə fikirlər söylənir ki, fikrin ifadə olunmasında feil mühüm rol oynayır. U.L.Çeyf qeyd ki, feillə bağlı baş verən istənilən dəyişiklik cümlənin semantik strukturuna təsir edir. Sözlün əsl mənasında feil cümlə deməkdir [13, s.193]. L.Tenyer də belə qənaətə gəlir ki, feil cümlənin struktur-semantik mərkəzini təşkil edir. O, feili özünəməxsus qarmağı olan atoma bənzədir. Həmin *atom* mümkün qədər çox cümlə üzvlərini öz ətrafında birləşdirir. Feilin birləşmə qabiliyyəti onun valentliyi hesab edilir [10, s.250]. Söylənən bu fikirlərdən bir daha aydın olur ki, kauzativliyin mahiyyətinin açıqlanmasında feilin semantik xüsusiyyətlərinin ətraflı şəkildə aydınlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Feilin semantik təsnifatından danışarkən L.Tenyer feilləri iki qrupa bölür: a) vəziyyət bildirən feillər; b) hərəkət bildirən feillər [10, s.83]. Vəziyyət bildirən feillər əşyanın keyfiyyət və məkan baxımından mövcudluq üsulunu göstərir. Məsələn, *Ağac yaşıldır. Alfred dayanır.* Hərəkət bildirən feillər hər hansı bir fəaliyyəti ifadə edir. Məsələn, *Alfred Berneri vurur. Alfred düşür. Yağış yağır.*

Dilçilikdə artıq belə bir fikir formalaşmışdır ki, vəziyyət bildirən feillər əsasən təsirsiz feillərdən, hərəkət bildirən feillər isə əsasən təsirli feillərdən ibarətdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən cəhətlər uyğun gəlməyə də bilər. Bəzi təsirli feillər vəziyyət bildirir. Məsələn, *Alfredin atı var.* Təsirsiz feillər isə hərəkət bildirir. *Alfred yıxılır* [10, s.87].

Qeyd edilən semantik təsnifatın içərisində digər bir semantik bölgü də mövcuddur. Bu da feilin kauzativ mənasıdır. Bilavasitə təsirli feillərlə əlaqədar olan kauzativlik feilin əsas semantik kateqoriyalarından biridir. Haqlı olaraq T.A.Kildibəyova belə qənaətə gəlir ki, məhz kauzativlik feillərin hərəkət və vəziyyət bildirmələrinə görə feilin təsnifatında mühüm rol oynayır. Feil sistemində kauzativ feillər, qeyri- kauzativ feillərə nisbətən üstünlük təşkil edir [8, s.64].

Daha sonra o, belə qənaətə gəlir kauzal seması olan əksər feillər təsirli feillərdir. Lakin heç də bütün təsirli feillər kauzativ feil kimi işləmə bilmir. İnsanın daxili vəziyyətini göstərdiyi üçün hiss, təfəkkür və nitq feilləri kauzativ feil kimi işləmə bilmir [8, s.66].

Təsirli kauzativ feillərdən fərqli olaraq qeyri-kauzativ təsirli feillər obyektə təsir etsə də onun nə keyfiyyətini, nə də vəziyyətini dəyişmir. Məsələn,

I saw my friend. – Mən dostumu gördüm.

I know him. He is a good man. – Mən onu tanıyıram. O, yaxşı adamdır.

Söylənən bu fikirdə böyük həqiqət var. Ona görə ki, insan dili obyektiv reallığı və onların arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir. Adından göründüyü kimi təsirsiz feillər birləşmə qabiliyyətinə görə yalnız subyektlə birləşir: *O, gəldi. O, oturdu. O, güldü.* Belə vəziyyətdə heç bir kauzativlik baş vermir. Lakin təsirli feillər birləşmə qabiliyyətinə görə daha güclüdür. Təsirli feillər həm obyektə, həm də subyektlə birləşə bilər. Beləliklə, cümlədə cümlənin əsas semantik-struktur planını müəyyənləşdirən subyekt-obyekt əlaqəsi formalaşır.

A.A.Ufimtseva feilin dildə oynadığı əsas roldan danışarkən onun mürəkkəb bir funksiyanı yerinə yetirdiyini qeyd edir. O, həmin funksiyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Feil real varlığı, həmçinin əşyaları və onların arasında mövcud olan əlaqələri, hərəkəti, vəziyyəti əks etdirmə xüsusiyyətinə malikdir.

2. Feil adlarla birləşərək müəyyən semantik kateqoriya yarada bilər.

3. Feil cümlədə müxtəlif növ əlaqələrin yaranmasına xidmət edir: subyekt-hərəkət; hərəkət-obyekt; subyekt-hərəkət-obyekt [11, s.119].

Şübhəsiz, bizi sonuncu funksiya, yəni subyekt-hərəkət-obyekt əlaqəsi maraqlandırır. Məhz irəlidə görəcəyimiz kimi kauzativlik dilin qrammatik quruluşundan asılı olmayaraq subyekt-hərəkət-obyekt əlaqəsi zəmnində formalaşır. Eyni zamanda onu da qeyd etmək

lazımdır ki, feilin digər əsas kateqoriyaları da subyekt-obyekt əlaqəsi əsasında meydana çıxır. Xüsusən, feilin növ kateqoriyası bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyil ki, V.M.Jirmunskiy subyekt-obyekt əlaqələrini dilin universal kateqoriyalarından hesab edir. Ona görə ki, subyekt-obyekt əlaqəsi universal kateqoriyaların ifadə olunmasında mühüm rol oynayır [7, s.109]. Bu da ondan irəli gəlir ki, subyekt-obyekt əlaqəsi dilin müxtəlif laylarında öz əksini tapır.

Kauzativ feillər çox mürəkkəb xüsusiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan T.A.Kildibəyovanın söylədiyi fikir müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Kauzativ feillər nəticə bildirən funksional-semantik kateqoriyanın yaranmasına, subyekt-obyekt əlaqəsinin formalaşmasına, həmçinin qayıdırlıq kateqoriyasının öyrənilməsinə imkan yaradır. Bütövlükdə kauzativlik öz ətrafında feilin mühüm funksional-semantik kateqoriyalarını özündə birləşdirən subkateqoriyalardan biridir [8, s.64].

Kauzal situasiyadan asılı olaraq kauzativ feillər cümlənin struktur baxımdan formalaşmasında mühüm rol oynayır. Kauzativ feil dedikdə nə başa düşülür? Müəyyən nitq situasiyasında bir şəxsin digər bir şəxsi bu və ya digər hərəkəti icra etməyə təhrik edən feillərə kauzativ feillər deyilir. Eyni zamanda kauzativ feillər vasitəsilə cansız əşyalar da təhrikə məruz qalaraq öz vəziyyətini və yaxud formasını dəyişir. Burada sanki hərəkət seması, vəziyyət seması, obyektə təsir gücü və nəhayət səbəb seması kompleks şəkildə özünü biruzə verir. Bu mənalarda obyektə qarşı yönəlir ki, bunun da nəticəsi olaraq təhrikə məruz qalan obyekt mahiyyətindən asılı olaraq öz vəziyyətini dəyişir.

Leksik baxımdan feillərin təsnifatı mürəkkəb olduğu kimi, kauzativlik baxımdan da feillərin təsnifatı mürəkkəb və rəngarəngdir. T.A.Kildibəyova leksik mənasına görə kauzativ feilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır [8, s.97].

1. Obyektin mövcudluğunu göstərən kauzativ feillər: *делать – make – düzəltmək*.
2. Obyektin vəziyyətini dəyişən kauzativ feillər: *менять – change – dəyişmək*.
3. Əşyaların birləşməsinə göstərən kauzativ feillər: *соединить – join – bitləşdirmək*.
4. Funksional əlaqəni göstərən kauzativ feillər: *печь – bake – bişirmək*.
5. Obyektlərin yerdəyişməsinə və lokallaşmasını göstərən kauzativ feillər: *тащить – pull – dartmaq*.

6. Mənsubluq əlaqəsi bildirən kauzativ feillər: *получить – get – almaq*.

Təqdim edilən təsnifatdan hiss olunur ki, kauzativ feillərin tam bölgüsünü aparmaq qeyri-mümkündür. Ona görə ki, bizi əhatə edən canlı varlıq nə qədər rəngarəng və müxtəlifdirsə, onların arasında mövcud olan əlaqələr də o qədər müxtəlifdir. Biz belə hesab edirik ki, bu və ya digər kauzativ feilin hansı qrupa daxil olması onun işləndiyi nitq situasiyasından bilavasitə asılıdır.

Baxmayaraq ki, rus dilində kauzativliyi ifadə etmək üçün sistemli ifadə vasitələri yoxdur, ancaq bununla belə bu sahəyə dair Y.Y.Qordon “Müasir rus dilində kauzativ feillər” adlı xüsusi tədqiqat aparmışdır. O, qeyd edir ki, kauzativ feillər geniş ifadə vasitələrinə malik olmaqla morfoloji kateqoriyanın əsasını təşkil edir. Eyni zamanda Y.Y.Qordon onu da əlavə edir ki, rus dilində kauzativlik həmçinin digər vasitələrlə də ifadə oluna bilər:

Заставить (məcbur etmək), вынудить (vadar etmək), велять (buğurmaq), позволить (icazə vermək) köməkçi feilləri və məsdər vasitəsilə: Он заставил меня остаться дома. - O, mənə evdə qalmağa məcbur etdi.

Kontekst vasitəsilə reallaşan *Он сказал ему выйти. - O, ona çıxmağı dedi.*

Yekun olaraq Y.Y.Qordon belə qənaətə gəlir ki, müasir rus dilində kauzativlik kateqoriyasını qrammatik kateqoriya hesab etmək olmaz [5, s.5]. Bu fikir onunla izah edilir ki, kauzativliyi ardıcıl ifadə edən vasitə yoxdur. Bizim üçün önəmli cəhət ondan ibarətdir ki, Y.Y.Qordon həmin feilləri köməkçi feil hesab edir. Məhz bu cəhət ingilis dilində də özünü göstərir: *he told him to return. - O, ona qayıtmağı dedi.*

Y.Y.Qordon da öz tədqiqatında o fikri əsas götürür ki, hər bir kauzativ feilin qeyri-kauzativ qarşılığı var: *есть* (*yemək*) - *кормить* (*yedizdirmək*); *просыпаться* (*oyanmaq*) - *быдуть* (*oyatmaq*) [5, s.8]. Rus dili materialı əsasında aparılmasına baxmayaraq həmin tədqiqatda qoyulan bəzi məsələlər bizim tədqiqatımız üçün müəyyən dərəcədə önəmli ola bilər.

Müasir rus dilində kauzativ feillərdən danışarkən V.A.Filipovun “Kauzativ və qeyri-kauzativ feillərə dair” adlı məqaləsinə də toxunmaq yerinə düşərdi. V.A.Filipov o fikri əsas götürür ki, əsasən bir qayda olaraq kauzativ feillər qeyri-kauzativ feillərə qarşı qoyulur [12, s.90].

№	Kauzativ feillər	Qeyri-kauzativ feillər
1.	<i>лечить</i> – <i>treat</i> – <i>müalicə etmək</i> <i>лить</i> – <i>pour</i> – <i>tökmək</i> <i>гнать</i> – <i>drive</i> – <i>qovmaq</i> <i>утомлять</i> – <i>tire</i> – <i>yormaq</i>	<i>выздоровлявать</i> – <i>recover</i> – <i>sağalmaq</i> <i>течь</i> – <i>floü</i> – <i>axmaq</i> <i>бежать</i> – <i>run</i> – <i>qaçmaq</i> <i>уставать</i> – <i>get tired</i> – <i>yorulmaq</i>
2.	<i>гасить</i> – <i>put out</i> – <i>söndürmək</i> <i>сушить</i> – <i>dry</i> – <i>qurutmaq</i>	<i>гаснуть</i> – <i>go out</i> – <i>sönmək</i> <i>сохнуть</i> – <i>dry</i> – <i>qurumaq</i>
3.	<i>молодить</i> – <i>make look younger</i> – <i>cavanlaşdırmaq</i> <i>белить</i> – <i>white wash</i> – <i>ağartmaq</i>	<i>молодеть</i> – <i>look younger</i> – <i>cavanlaşmaq</i> <i>белеть</i> – <i>turn white</i> – <i>ağartmaq</i>
4.	<i>греть</i> – <i>heat</i> – <i>isitmək</i> <i>растить</i> – <i>grow</i> – <i>becərmək</i> <i>кипятить</i> – <i>boil</i> – <i>qaynatmaq</i>	<i>нагреваться</i> – <i>get warm</i> – <i>isinmək</i> <i>расти</i> – <i>grow</i> – <i>bitmək</i> <i>кипеть</i> – <i>boil</i> – <i>qaynamaq</i>
5.	<i>беспокоить</i> – <i>worry</i> – <i>narahat etmək</i> <i>крутить</i> – <i>twist</i> – <i>burmaq</i> <i>плющить</i> – <i>flatten</i> – <i>yastılamaq</i>	<i>беспокоится</i> – <i>be anxious</i> – <i>narahat olmaq</i> <i>крутится</i> – <i>turn spin</i> – <i>burulmaq</i> <i>плющится</i> – <i>get flatten</i> – <i>yastılanmaq</i>
6.	<i>утомить</i> – <i>tire</i> – <i>yormaq</i> <i>кормить</i> – <i>feed</i> – <i>yedizdirmək</i>	<i>утомиться</i> – <i>get tired</i> – <i>yorulmaq</i> <i>кормиться, есть</i> – <i>eat</i> – <i>yemək</i>

Nümunələrdən göründüyü kimi kauzativ feillər öz quruluşuna görə qeyri-kauzativ feillərdən fərqlənir:

Birinci nümunədə supletivizm özünü göstərir, yəni hər iki feil müxtəlif kökdən ibarət olur. İkinci halda kauzativ feillər *-ить*, qeyri-kauzativ feillər isə *-нуть* şəkilçiləri ilə işlənir. Üçüncü halda kauzativ feillər *-ить*, qeyri-kauzativ feillər isə *-еть* şəkilçisi ilə işlənir. Dördüncü halda hər iki feil müxtəlif formalara malikdir. Beşinci variantda bir qayda olaraq qeyri-kauzativ feil *-ся* morfemi vasitəsilə düzəlir. Bu ən çox işlənən modeldir. Sonuncu variantda qeyri-kauzativ feilin iki forması var. Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, müasir rus dilinin leksik sistemində kauzativ və qeyri-kauzativ feillərin konkret formalarından danışmaq mümkün deyil. Məhz buna görə də hər bir hala xüsusi olaraq yanaşmaq lazımdır.

A.V.Filipovun məqaləsində iki məsələ xüsusilə diqqəti cəlb edir. O, *запретить* (*qadağan etmək*), *велеть* (*dəmək*), *просить* (*xahiş etmək*), *позволить* (*icazə vermək*) və s. bu kimi feilləri aşağıdakı cümlə modelində köməkçi feil adlandırır: *Он позволил ему сесть.* - O, ona oturmağa icazə verdi [12, s.92].

Digər diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, kauzativlik ilk növbədə təsirli feillərlə əlaqədardır. Təsirli feillər isə öz növbəsində feilin məchul növünün düzəlməsində və işlənməsində mühüm rol oynayır [12, s.92]. Söylənən bu fikirdən biz belə qənaətə gəlirik ki, ingilis və Azərbaycan dillərində kauzativlikdən danışarkən feilin passiv və qayıdış növlərindən də çıxış etmək lazımdır.

Rus dili materiallarına dair aparılan digər bir tədqiqata da nəzər salaq. Y.A.Daduyeva özünün “Общая характеристика каузативных глаголов” (Kauzativ feillərin ümumi səciyyəsi) adlanan məqaləsində ümumiyyətlə rus dilində kauzativlik məsələsinin qoyuluşuna diqqət yetirilir. Demək olar ki, əvvəlcə söylənən fikirlər bu və ya digər şəkildə nəzərə çatdırılır. Həmin məqalədə iki fikir bizim üçün müəyyən maraq doğurur. Birincisi ondan ibarətdir ki, Y.A.Daduyeva çox haqlı olaraq belə qənaətə gəlir ki, bu gün (hal-hazırda) kauzativlik ümumiyyətlə dilçilikdə ən aktual problemlərdən biridir. Bu kateqoriya dilin müxtəlif yaruslarında öz təzahürünü tapan universal məntiqi kateqoriyadır. Kauzativlik dildə səbəb-nəticə əlaqəsi nəticəsində baş verir. Bir hərəkət digər bir hərəkətin baş verməsini reallaşdırır [6, s.76]. Kauzativliyin aktual olması fikrinin söylənməsi heç də təsadüfi xarakter daşımır. Ona görə ki, bir çox hallarda kauzativlik gizli yolla (implicit) öz ifadəsini tapır. Konkret ifadə vasitəsi olmadığı üçün kauzativlik cümlənin ümumi mənasından aydın olur.

İkincisi isə odur ki, Y.A.Daduyevanın kauzativ və qeyri-kauzativ feillər haqqında söylədiyi fikir müəyyən qədər mübahisəli görünür: *сломать* (*sındırmaq, uçurtmaq, dağıtmaq*) və *сделать* (*tikmək, qurmaq, yaratmaq*) feillərini müqayisə edərək belə qənaətə gəltir ki, *сломать* feili kauzativ feili kimi işlənir: *сломать прут* (*kurnuç*) - *çubuğu (kərpici) sındırmaq*. Belə hallarda *сломать* feili obyektə fiziki təsir edərək onun formasını dəyişməyə məcbur edir. Lakin *сделать* *дом* (*ev tikmək*) birləşməsində *сделать* feilinin obyektə təsirindən yox, onun quruculuğa təsirindən danışmaq olar. Yekun olaraq Y.A.Daduyeva qeyd edir ki, quruculuq mənası kauzativ məna hesab edilə bilməz, yəni *сделать* feili kauzativ feil deyil [6, s.77].

Biz isə hesab edirik ki, Y.A.Daduyevanın söylədiyi fikir reallığı düzgün əks etdirmir. Kauzativ feillərin leksik mənalardan danışarkən biz T.A.Kildibəyovanın təsnifatını daha çox məqsədə uyğun hesab edirik. İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi *сделать* tipli leksik-semantik qrupa daxil olan kauzativ feillər həyatda mövcud olmayan bu və ya digər əşyanın yaranması üçün işlədilir. Deməli, *сделать* feilini qeyri-kauzativ adlandırmaq düzgün hesab edilə bilməz. Eyni zamanda yaradıcı kauzativ feillərin əks mənasını daşıyan feillər də mövcuddur. Bunlardan biri də “*сломать*” feilidir. Hər iki feil kauzativ feil kimi çıxış edir: a) *сделать* yaradıcı kauzativ feil; b) *сломать* dağıdıcı kauzativ feil.

Kauzativ feillərdən danışarkən İ.S.Nazarovun tədqiqatına da nəzər salmaq yerinə düşərdi. O, özünün “İngilis dilində əşyanın vəziyyətinin dəyişməsini göstərən kauzativ feillərin semantikasi və işlədilməsi” adlı namizədlik dissertasiyasında feilləri üç leksik-semantik qrupa bölür: 1) cansız əşyaların vəziyyətini dəyişən kauzativ feillər; 2) canlı varlıqları və onların hissələrini dəyişdirən kauzativ feillər; 3) emosional vəziyyətin dəyişməsinə təsir edən kauzativ feillər [9, s.4]. Avtoreferatda verilən qısa məlumatdan belə qənaətə gəlmək olar ki, kauzat kimi işlənən isim, yəni kauzativ feildən sonra işlənən vasitəsiz tamamlıq bir qayda olaraq cansız isimlə ifadə olunur. Kauzativ feillərin təsiri nəticəsində müxtəlif semalar özünü göstərir. Məsələn, əşyanın səthinin götürülməsi – *to peel an orange* - *naringinin qabığının soyulması*; əşyanın formasının dəyişməsi – *to slice bread* - *çörəyi doğramaq*; əşyanın bütövlüyünün pozulması – *to cut a tree* - *ağacı kəsmək*; əşyanın tamlığını saxlamaq – *to wipe the door* - *qapını silmək*; kütlənin artırılması; *to fill the bottle* - *butulkanı doldurmaq*; kütlənin boşalması – *to empty the bottle*; əvvəlki fəaliyyətinin bərpası – *to repair the car* - *maşını təmir etmək* və s. Bu kimi feillərin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Göstərilən prinsipdən çıxış edərək vəziyyətin dəyişməsinə təsir edən feillər bir neçə yarımqrupa bölünür [9, s.10].

İkinci qrupa daxil olan kauzativ feillərə aşağıdakılar daxil edilir: [9, s.15]

-fizioloji vəziyyət göstərən kauzativ feillər: *cripple* - *zəiflətmək*, *cure* - *sağalmaq*, *wound* - *yaralamaq*

-xarici görünüşü dəyişən kauzativ feillər: *rouge* - *kələ-kötür etmək*, *shave* - *qırmaq*, *powder* - *pudra vurmaq*

-cərrahiyyə əməliyyatı nəticəsində baş verən kauzativlik: *amputate* - *kəsmək* (bədən üzvünü), *trepan* - *sümiyü deşmək*, *trephine* - *süyük əməliyyatı etmək*.

Bu qəbildən olan təsnifatın hamısını sadalamağa ehtiyac yoxdur. Qeyd edilən feil növləri canlı varlıqlarda, xüsusən insanlarda və yaxud onların bədən üzvlərində müəyyən dəyişikliyin baş verməsinə təsir edir.

Üçüncü qrupa daxil olan kauzativ feillər insanların emosional vəziyyətlərinin dəyişməsində mühüm rol oynayır. Həmin yarımqrupa aşağıdakı qəbildən olan feillər daxil edilir [9, s.16].

please - *razı olmaq*
satisfy - *qane etmək*
amuse - *əyləndirmək*
frighten - *qorxutmaq*
depress - *susdurmaq*

disappoint - *məyus etmək*
surprise - *təəccübləndirmək*
interest - *maraqlandırmaq*
impress - *təsir etmək*

Bu təsnifatda çatışmayan əsas cəhət ondan ibarətdir ki, İ.S.Nazarov feillərin təsnifatında tamamlığın hansı isimlə ifadə olunması prinsipindən çıxış edir. Bizcə, əksinə tamamlığı hansı feilin (xəbərin) özünə cəlb etməsi prinsipindən çıxış etmək yaxşı nəticə verə bilər. Biz ümumiyyətlə belə hesab edirik ki, kauzativ feillərin təsnifatında semantik sahə nəzəriyyəsinə əsaslanmaq daha yaxşı nəticə verir.

Digər bir tədqiqatda isə rəy bildirən kauzativ feillərin semantikasi və sintaktik konstruksiyaları tədqiq edilir. Tədqiqata müxtəlif yarımqrupa aid olan rəy feilləri cəlb edilir [4, s.9].

convince - *inandırmaq*
indicate - *göstərmək*
mean - *nəzərdə tutmaq*
suggest - *təklif etmək*
assure - *əmin etmək*
claim - *tələb etmək*

advise - *məsləhət etmək*
persuade - *dilə tutmaq*
warn - *xəbərdar etmək*
urge - *məcbur etmək*
offer - *təklif etmək*
propose - *təklif etmək*

Bu tədqiqatda rəy bildirən kauzativ feillərin müxtəlif leksik-semantik yarımqrupla bölgüsü aparılır. Onların semantik-sintaktik xüsusiyyətləri müəyyənəldirilir.

Kauzativliyin ifadə vasitələri və feil haqqında daha ətraflı məlumat almaq üçün L.M.Vasilyevin “Rus feilin semantikasi (Семантика русского глагола)” adlı monoqrafiyası çox faydalı bir əsərdir. Həmin əsərdə təqdim edilən ümumi məsələlər və aparılan təsnifat müəyyən dərəcədə digər dillərə də şamil edilə bilər. O, semantik baxımdan feilləri on qrupa və bir neçə yarımqrupa bölür. Bizim üçün maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, hər bir qrupda feilin digər semantik xüsusiyyətləri ilə yanaşı onların kauzativlik ifadə etmə hallarından da danışılır. Məsələn, kauzativ feil kimi *oupyuyatъ* - *hiss etmək* feilin altı variantı verilir [3, s.43-49]. Ümumiyyətlə bu monoqrafiyada feil haqqında qoyulan məsələlər bir çox baxımdan diqqəti cəlb edir.

Feillərin semantik təsnifatı haqqında H.K.Quliyevin apardığı tədqiqat da diqqəti cəlb edir. Onun Azərbaycan, ingilis, rus və alman dilləri materialları əsasında tərtib etdiyi lüğət nəzəri və praktik baxımdan müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Lakin həmin lüğətdə kauzativ feillər ayrıca qrup şəklində təqdim edilmir [1].

S.V.Şustova müxtəlif sistemli dillərin materialından çıxış edərək belə qənaətə gəlir ki, vahid leksik-qrammatik kriteriyadan çıxış edərək kauzativ feillərin təsnifatını aparmaq çox çətinlik törədir, ona görə ki, bu təsnifatı aparmaq üçün vahid prinsipdən çıxış etmək qeyri-mümkündür. Bununla belə qeyd edilir ki, kauzativ feillərin təsnifatını semantik kriteriyalar əsasında aparmaq təklif edilir. Əsasən aşağıdakı faktorlar nəzərə alınır: a) təsir edən kauzator;

b) təsir edən hərəkət; c) hərəkətə məruz qalan subyekt və obyekt arasındakı əlaqə [14]. Yekun olaraq S.V.Şustova kauzativ feilləri aşağıdakı leksik-qrammatik qruplara bölür:

1. Əşyanın yerdəyişməsinə təsir edən kauzativ feillər: *to push* - *itələmək*, *to lead someone* - *kimisə harayasa aparmaq*, *to guide someone* - *kiməsə bələdçilik etmək*, *to pull* - *dartmaq*.

2. Əşyanın müəyyən məkanda vəziyyətini göstərən kauzativ feillər: *to put* - *qoymaq*, *to lay* - *yerləşdirmək*, *to place* - *yerləşdirmək*, *to set* - *qoymaq*.

3. Əşyanın əlamətinin dəyişməsinə təsir edən kauzativ feillər: *to enrich* - *varlandırmaq*, *to expand* - *genişləndirmək*, *to increase* - *artırmaq*.

4. Mövcudluq bildirən kauzativ feillər: *to form* - *formalaşdırmaq*, *to build* - *tikmək*, *to shape* - *formalaşdırmaq*, *to mould* - *formalaşdırmaq*, *to create* - *yaratmaq*, *to establish* - *qurmaq*, *to produce* - *istehsal etmək*, *to develop* - *inkişaf etdirmək*, *to constitute* - *təşkil etmək*.

5. Mənsubluq bildirən kauzativ feillər: *to give* - *vermək*, *to pass* - *vermək*, *ötürmək*, *to hand* - *vermək (əllə)*, *to deliver* - *təqdim etmək (vermək)*, *to withdraw* - *dartmaq (geri çəkmək)*, *to confiscate* - *müşahidə etmək*.

6. İntellektual vəziyyəti göstərən kauzativ feillər: *to persuade* - *dilə tutmaq*, *to convince* - *əmin etmək*, *to assure* - *inandırmaq*, *to teach* - *öyrətmək*, *to train* - *təlim keçmək*.

7. İnsanın vəziyyətinin pisləşməsinə göstərən kauzativ feillər: *to cripple* - *əlil etmək*, *to bruise* - *zədələmək*, *to maim* - *şikəst etmək*, *to abrade* - *dərini soymaq*, *to lacerate* - *pillə-pillə etmək*, *to scar* - *çapıq qoymaq*, *to gangrene* - *qanqrenaya məruz qalmaq*, *to ulcerate* - *yara basmaq*, *to inflame* - *alışdırmaq*, *to poison* - *zəhərləmək*.

8. İnsanın vəziyyətinin yaxşılaşmasını göstərən kauzativ feillər: *to heal* - *sağalmaq*, *bitişmək*, *to revive* - *dirçəltmək*, *to cure* - *müalicə etmək*, *to cauterize* - *keyləşdirmək*, *to cleanse* - *təmizləmək*.

9. Situasiyadan asılı olaraq insanın vəziyyətini göstərən kauzativ feillər: *to powder* - *pudra vurmaq*, *to rouge* - *romada sürtmək*, *to shave* - *üzünü qırmaq*, *to frizz* - *burulmaq (saç haqqında)*, *to pomade* - *pomada sürtmək*, *to dress* - *geyindirmək*, *to undress* - *soyundurmaq*, *to attire* - *zinət vermək*.

10. Müsbət emosiya yaradan kauzativ feillər: *to please* - *razı salmaq*, *to adore* - *pərəstiş etmək*, *to encourage* - *ruhlandırmaq*, *to becalm* - *sakitləşdirmək*, *to graft* - *kef vermək*, *to enchant* - *heyran etmək*, *to delight* - *ləzzət vermək*, *to marvel* - *riqqətə gəlmək*.

11. Mənfi emosiya yaradan kauzativ feillər: *to perturb* - *utandırmaq*, *to pain* - *incitmək*, *to madden* - *dəli etmək*, *to intimidate* - *hədələmək*, *to afflict* - *ziyan vurmaq*, *to abase* - *hörmətdən salmaq*, *to blame* - *günahlandırmaq*, *to disappoint* - *məyus etmək*, *to exasperate* - *hirsəndirmək*.

Qeyd etmək istərdik ki, aparılan bu təsnifat ümumiyyətlə kauzativ feillər haqqında söylənilən fikrin çox cüzi bir hissəsidir. Bu sahəyə dair aparılan mövcud tədqiqatları sadalamaqla belə qurtarmaq qeyri-mümkündür. Əksər tədqiqatlarda iki fikir xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bütün söylənilən fikirlərdə o cəhət əsas götürülür ki, həmin feilləri ümumi bir cəhət – yəni bu və ya digər şəxsin və yaxud əşyanın vəziyyətinin dəyişməsi üçün təhriklik ön plana çəkilir. Digər bir məsələ də ondan ibarətdir ki, kauzativ feillər feil sistemində xüsusi bir yer tutur. Həmin feillərdə səbəb-nəticə əlaqəsi bilavasitə cümlənin obyektində özünü biruzə verir. Biz belə hesab edirik ki, bizi əhatə edən canlı və cansız varlıqlar o qədər mürəkkəbdir ki, onların arasında baş verən səbəb-nəticə əlaqələrini sistemləşdirmək qeyri-mümkündür.

İfadə etdiyi məna baxımından kauzativ feillər bir qayda olaraq iki qrupa bölünür: a) faktiki kauzativlik bildirən feillər; b) permissiv (permit – icazə vermək) kauzativlik bildirən feillər. Faktiki kauzativliyi ifadə edən feillər *make*, *order*, *force* və s. bu kimi feillər daxil edilir. Faktiki kauzativlikdə subyekt obyektə hər hansı bir hərəkəti icra etməyə məcbur edir. Permissiv kauzativliyin ifadə olunmasında *ask*, *let*, *forbid* və s. bu kimi feillərdən istifadə edilir. Belə hallarda subyekt obyektin hər hansı bir hərəkəti icra etməsinə ya icazə verir və yaxud ona mane olur.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, kauzativ feillərin digər qrupları sadəcə olaraq subyekt və obyekt arasında mövcud olan kauzativ əlaqələrin ifadə olunmasında iştirak edir.

Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında aparılan tədqiqatların təhlili göstərir ki, kauzativ feillər digər feillərdən aşağıdakı semantik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir: a) təsir seması; b) obyektə qarşı yönəlmə; c) səbəb-nəticə seması.

Ədəbiyyat

1. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, IX cild. Bakı, "Nurlan", 2010.
2. Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. Bakı, "Nurlan", 2001.
3. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. Москва, "Высшая школа", 1981.
4. Воронова С.К. Семантика и синтаксис конструкций с глаголом каузации мнения в современном английском языке. Автореф. дис. ... канд. филоло. наук. Санкт-Петербург, 1991.
5. Гордон Е.Я. Каузативные глаголы в современном русском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1981.
6. Дадуева Е.А. Общая характеристика каузативных глаголов // Вестник СибГУТИ, 2011, №2.
7. Жирмунский В.М. О целесообразности применения в языкознании математических методов. - В кн.: Лингвистическая типология и восточные языки. М., 1965.
8. Килдыбекова Т.А. Глаголы действия в современном русском языке. Опыт функционально семантического анализа. Из-во Саратовского университета, 1985.
9. Назаров С.И. Семантика и функционирование английских каузативных глаголов, обозначающих изменение состояния предмета. Автореф. дис. ... канд. филоло. наук. Ленинград, 1987.
10. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. Перевод с французского. М., "Прогресс", 1988.
11. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. Из-во "Наука", М., 1974.
12. Филипов А.В. К вопросу о каузативных и некаузативных глаголах // Русский язык в школе. Методический журнал. М., "Просвещение", 1978, №1.
13. Чейф У.Л. Значение и структура языка. Перевод с английского. М., "Прогресс", 1975.
14. <https://cyberleninka.ru/article/n/printsipy-vydeleniya-kauzativnyh-glazolov>. Шустова С.В.

CH.Abdullayeva

The peculiarities of causative verbs in languages belonging to different systems

Summary

The article deals with the peculiarities of causative verbs in English, Azerbaijani and Russian. Causativity is a semantic category directly connected with the verb. The verb plays an important role in reflecting objective reality and the relations between the objects and events. Causative verbs occupy a special place in semantic classification. Most verbs having causal sense are transitive. Not all transitive verbs can be used as causative transitive verbs. The verbs of sense, thought and speech can't be used as causative verbs because they denote inner life of man. Unlike causative transitive verbs non-causative transitive verbs can't change the quality and position of the object. Irrespective of grammatical structure causativity is formed on the relation of subject-action-object. According to the meaning they express causative verbs are divided into two main groups: a) causative verbs used as auxiliary verbs (*make, məcbur etmək, заставить*); b) pure transitive causative verbs (*break, sındırmaq, ломать*). Depending on the grammatical

structure of a language causativity is expressed in different ways. In Azerbaijani causativity is mainly expressed morphologically. In English there is no systematic morphological way of expressing causativity that's why the analytical way dominates. In Russian causativity is either expressed morphologically or syntactically. Causative verbs differ from other verbs according to the following peculiarities: a) influence sense; b) direction to the object; c) the sense of causation.

Key words: *verb, causative transitive verb, causativity, subject-object relation, meaning*

Ч.Абдуллаева

Особенности каузативных глаголов в разносистемных языках Резюме

В статье рассматриваются особенности каузативных глаголов в английском, Азербайджанском и русском языках. Каузативность это семантическая категория, непосредственно связанная с глаголом. Глагол играет важную роль в отражении объективной реальности и во взаимоотношении объектов и событий. Каузативные глаголы занимают особое место в семантической классификации. Большинство глаголов, имеющие каузативное значение, являются переходными. Не все переходные глаголы могут быть использованы как каузативные переходные глаголы. Глаголы чувств, мысли и речи не могут быть использованы как каузативные глаголы, так как они определяют внутреннюю жизнь человека. В отличие от каузативных переходных глаголов, не каузативные переходные глаголы не могут изменять качество и позицию объекта. Независимо от грамматической структуры каузативность выражается в субъектно-объектных отношениях. Согласно значению, которое они выражают каузативные глаголы делятся на две основные группы: а) каузативные глаголы, используемые как вспомогательные глаголы (*make, məcbur etmək, заставить*); б) чисто переходные каузативные глаголы (*break, sindırmaq, ломать*). В зависимости от грамматической структуры языка каузативность выражается разными способами. В Азербайджанском языке каузативность выражается, в основном, морфологически. В английском языке почти нет морфологического способа выражения каузативности, поэтому доминирует аналитический способ. В русском языке каузативность выражается морфологически или синтаксически. Каузативные глаголы отличаются от других глаголов согласно следующим особенностям: а) сема влияния; б) направление к объекту; в) сема причины-следствия.

Ключевые слова: глагол, каузативный переходный глагол, каузативность, субъектно-объектное отношение, sense

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 12.06.2019

filologiya elml'ri doktoru? professor **Arif Hüseynov** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur